

BẢO VỆ C.MÁC VÀ PH.ĂNGGHEN LÀ BẢO VỆ SỰ THẬT VÀ CHÂN LÝ

★ PGS, TS ĐẶNG QUANG ĐỊNH

Học viện Chính trị quốc gia Hồ Chí Minh

● **Tóm tắt:** Sự ra đời của chủ nghĩa Mác thể hiện sự phát triển tư duy của nhân loại vì đã chỉ ra bước phát triển mới của xã hội, đó là thủ tiêu chế độ xã hội tư bản chủ nghĩa đầy rẫy áp bức, bất công, xây dựng chế độ xã hội cộng sản chủ nghĩa, trong đó con người được giải phóng triệt để và phát triển toàn diện. Vì vậy, ngay từ khi xuất hiện, những phần tử phản động đã phủ nhận, xuyên tạc, vu khống chủ nghĩa Mác và những người sáng lập là C.Mác và Ph.Ăngghen. Nhưng trải qua gần 200 năm, những tư tưởng của hai ông đều là sự thật và chân lý.

● **Từ khóa:** chủ nghĩa Mác, C.Mác và Ph.Ăngghen.

Trong Sơ thảo điều văn đọc trước mộ Mác, Ph.Ăngghen viết: “Mác thực sự là một người cách mạng, như chính ông đã tự nhận. Cuộc đấu tranh giải phóng giai cấp công nhân làm thuê khỏi xiềng xích của hệ thống sản xuất tư bản chủ nghĩa hiện đại là sự nghiệp chân chính của ông. Và từ trước tới nay chưa hề có một chiến sĩ nào đấu tranh tích cực hơn ông”¹. “Trước hết Mác là một nhà cách mạng. Bằng cách này hay cách khác, tham gia vào việc lật đổ xã hội tư bản và các thiết chế nhà nước do nó dựng nên, tham gia vào sự nghiệp giải phóng giai cấp vô sản hiện đại mà ông là người đầu tiên đã đem lại cho giai cấp đó một ý thức về địa vị của bản thân mình và yêu cầu của mình, ý thức về điều kiện để giải phóng mình, - đó thật sự là sứ mệnh thiết thân của ông. Đấu tranh là hành động tự nhiên của Mác. Và Mác đã đấu tranh một cách say sưa, kiên cường và có kết quả, không mấy người được như vậy”².

Cũng chính vì điều đó, C.Mác là người bị “căm ghét” và “vu khống” nhiều nhất. Ph.Ăngghen viết: “Không có ai có thể đấu tranh cho một sự nghiệp nào đó mà lại không có kẻ thù của mình. Và Mác cũng có nhiều kẻ thù. Trong phần lớn quãng đời hoạt động chính trị của mình, ở châu Âu, Mác là người bị căm thù và bị vu khống nhiều nhất. Nhưng ông hầu như không để ý đến những điều vu khống. Nếu như trên trái đất này có một người nào đó thắng được những lời vu khống thì người đó chính là ông”³. “Tất cả các đảng phái của chính phủ và của các phe đối lập (như bọn chúa phong kiến, phái tự do, cái gọi là phái dân chủ) đều liên kết với nhau chống lại chồng bà, chúng vu khống ông một cách hèn hạ và bỉ ổi nhất, ta thấy rằng, tất cả các báo chí không trừ một tờ nào đều không để cho ông tham gia, ông đã bị bắt lực và vô phương chống đỡ trước những kẻ thù mà ông và cả vợ ông đã khinh bỉ”⁴. “Các chính phủ

- cả chuyên chế lẫn cộng hòa - đều trực xuất ông, bọn tư sản - cả bảo thủ lẫn dân chủ cực đoan - đều thi nhau vu khống và nguyền rủa ông. Mác đã gạt sang một bên tất cả những cái đó, coi như là cái mạng nhện vướng chân trên bước đường đi của mình, không thêm để ý đến chúng và chỉ đáp lại khi thấy hết sức cần thiết mà thôi”⁵. Tuy nhiên, Ph.Ăngghen cũng khẳng định: “Ông có thể có nhiều kẻ đối địch, nhưng, chưa chắc ông đã có một kẻ thù riêng nào cả”⁶.

Những ai đã nghiên cứu sâu về chủ nghĩa Mác đều có thể khẳng định, những gì C.Mác và Ph.Ăngghen nói đều là sự thật và chân lý.

Thứ nhất, chủ nghĩa Mác xuất hiện như là kết quả tất yếu trong sự phát triển của tư duy nhân loại, không phải là ý muốn chủ quan của C.Mác và Ph.Ăngghen như những kẻ thù địch đã vu khống.

Lịch sử loài người là lịch sử tiến hóa theo xu hướng tiến bộ, nên tư tưởng giải phóng con người mà chủ nghĩa Mác nêu ra không phải là ý muốn chủ quan của C.Mác và Ph.Ăngghen như các phần tử chống đối nói về các ông. Trước khi C.Mác và Ph.Ăngghen xuất hiện, từ hơn 2000 năm trước (thế kỷ III trước Công nguyên), những triết gia như Agis, Cleomenes đã đề cập những tư tưởng sơ khai về chủ nghĩa xã hội. Đến thế kỷ XVII - XVIII, một số nhà tư tưởng như Thomas More, Gracchus Babeuf, Saint Simon, Charles Fourier, Robert Owen... đã đưa ra quan điểm tương đối hệ thống về chủ nghĩa xã hội. Những tư tưởng đó là tiền đề để C.Mác và Ph.Ăngghen khái quát thành hệ thống

lý luận khoa học về chủ nghĩa xã hội. C.Mác và Ph.Ăngghen đã tìm ra cơ sở hiện thực cho cuộc cách mạng giải phóng con người khỏi mọi chế độ lao khổ thông qua sự nghiệp cách mạng do giai cấp vô sản lãnh đạo. Đồng thời xác định rõ mục tiêu, nội dung, phương pháp đấu tranh cách mạng để nhân dân lao động đi đến thắng lợi cuối cùng.

V.I.Lênin nhấn mạnh: “Điểm chủ yếu trong học thuyết của Mác là ở chỗ nó làm sáng rõ vai trò lịch sử thế giới của giai cấp vô sản là người xây dựng xã hội xã hội chủ nghĩa”⁷.

“Ph.Ăngghen là nhà bác học và người thầy lỗi lạc nhất của giai cấp vô sản hiện đại trong toàn thế giới văn minh”⁸. Rằng: “Có thể văn tắt nêu công lao của C.Mác và Ph.Ăngghen đối với giai cấp công nhân như sau: hai ông đã dạy cho công nhân tự nhận thức được mình và có ý thức về mình, và đã đem khoa học thay thế cho mộng tưởng”⁹. Đồng thời, C.Mác và Ph.Ăngghen đã chỉ ra cho giai cấp vô sản và nhân loại tiến bộ toàn thế giới những con đường và biện pháp hiện thực để tự giải phóng khỏi ách áp bức về mặt xã hội và tạo ra những điều kiện, tiền đề cho một cuộc sống thật sự mang tính người trong xã hội cộng sản.

Ngay từ năm 1913, V.I.Lênin đã nhận định rằng: “Trong toàn thế giới văn minh, học thuyết của Mác đã gây ra sự cừ địch mạnh nhất và lòng căm thù toàn thế giới khoa học tư sản (quan phương cũng như của phái tự do), giới khoa học này coi chủ nghĩa Mác như một cái gì thuộc loại “bè phái có hại”. Không thể trông

mong có một thái độ nào khác thế được, vì trong một xã hội xây dựng trên đấu tranh giai cấp thì không thể có một khoa học xã hội nào có thể “vô tư” được”¹⁰.

Là một nhà cách mạng của khoa học, C.Mác đã đạt tới những đỉnh cao nhất của khoa học, để từ đó đi xuống nhân dân và làm cho khoa học trở thành tài sản chung của nhân dân. Khoa học là người giải phóng loài người.

Thứ hai, chủ nghĩa Mác mang tính khoa học và cách mạng, là một chân lý mà những kẻ thù địch không thể xuyên tạc.

Chủ nghĩa Mác được xây dựng trên cơ sở kế thừa tư tưởng, tri thức của nhân loại. Những nội dung mà chủ nghĩa Mác nêu ra là sản phẩm kết tinh từ sự tổng kết thành tựu phát triển của khoa học tự nhiên và sự phát triển nhận thức nhân loại. Đó là thời kỳ khoa học tự nhiên thực nghiệm chuyển sang khoa học tự nhiên lý luận, được đánh dấu bằng những phát minh quan trọng như: định luật bảo toàn và chuyển hóa năng lượng, thuyết tế bào, thuyết tiến hóa. Điều này tạo cơ sở vững chắc cho sự phát triển của chủ nghĩa duy vật biện chứng và chủ nghĩa duy vật lịch sử.

Bản thân C.Mác và Ph.Ăngghen cũng là những người rất say mê và am hiểu sâu sắc về khoa học tự nhiên. “Khoa học đối với Mác là một động lực lịch sử, một lực lượng cách mạng. Mỗi phát minh mới trong bất cứ một khoa học lý luận nào mà thậm chí, đôi khi việc ứng dụng nó vào thực tế người ta chưa thể nhìn thấy ngay được thì đã có thể đem lại cho Mác một niềm vui thực sự như thế nào rồi - nhưng niềm vui của ông còn hoàn toàn khác nữa, khi đó là một phát minh có ảnh hưởng cách mạng ngay đến công nghiệp, đến sự phát triển lịch sử nói chung”¹¹.

Trong *Sơ thảo điều lệ văn đọc trước mộ Mác*, Ph.Ăngghen viết: “Khi có một tiến bộ khoa học

mới, cho dù tiến bộ khoa học ấy có được ứng dụng vào thực tế hay không thì không ai có được niềm vui thực sự bằng ông. Nhưng ông đã coi khoa học trước hết như cái đòn bẩy mạnh mẽ của lịch sử, như một lực lượng cách mạng theo nghĩa hết sức đúng đắn của từ này. Và theo ý nghĩa này, ông đã vận dụng những kiến thức to lớn vào tất cả các lĩnh vực do ông nắm được, đặc biệt là trong lịch sử”¹². Ph.Ăngghen viết: “Mác thực sự là một người cách mạng, như chính ông đã tự nhận. Cuộc đấu tranh giải phóng giai cấp công nhân làm thuê khỏi xiềng xích của hệ thống sản xuất tư bản chủ nghĩa hiện đại là sự nghiệp chân chính của ông. Và từ trước tới nay chưa hề có một chiến sĩ nào đấu tranh tích cực hơn ông”¹³.

Trong *Sơ thảo điều lệ văn đọc trước mộ Mác*, Ph.Ăngghen viết: “Mác đã phát hiện ra quy luật cơ bản chi phối sự vận động và phát triển của lịch sử loài người, một quy luật đơn giản và hiển nhiên đến nỗi ông chỉ cần trình bày hầu như tương đối đơn giản cũng đủ đảm bảo để người ta phải thừa nhận nó. Ngoài ra, Mác cũng phát hiện ra quy luật mà theo đó chế độ xã hội hiện nay của chúng ta được hình thành cùng với sự phân chia giai cấp vĩ đại của nó thành những nhà tư bản và công nhân làm thuê; quy luật mà theo đó xã hội này được hình thành và phát triển cho đến khi nó phát triển cao hơn bản thân nó, quy luật xã hội ấy, cuối cùng, mà theo nó phải bị diệt vong, giống như tất cả các giai đoạn lịch sử trước đây của xã hội”¹⁴.

Ph.Ăngghen viết: “Mác đã phát hiện ra quy luật cơ bản chi phối sự vận động và phát triển của lịch sử loài người, một quy luật đơn giản và hiển nhiên”¹⁵. V.I.Lênin khẳng định, C.Mác “đã vạch ra con đường nghiên cứu lịch sử một cách khoa học, coi lịch sử là một quá trình thống nhất và có quy luật, mặc dầu quá trình

đó cực kỳ phức tạp và có nhiều mâu thuẫn”¹⁶. “Chủ nghĩa Mác là học thuyết vạn năng vì nó là một học thuyết chính xác. Nó là một học thuyết hoàn bị và chặt chẽ; nó cung cấp cho người ta một thế giới quan hoàn chỉnh, không thỏa hiệp với bất cứ một sự mê tín nào, một thể lực phản động nào, một hành vi nào bảo vệ sự áp bức của tư sản”¹⁷. Khi nói về giá trị, tính khoa học và cách mạng của học thuyết Mác, V.I.Lênin đã khẳng định rằng, toàn bộ giá trị của học thuyết Mác là ở chỗ, lý luận đó về bản chất là một lý luận có tính chất phê phán và cách mạng. Bất cứ những quan tâm nào về xã hội, lịch sử đều có thể tìm thấy trong học thuyết Mác những cơ sở khoa học cho lời giải đáp.

Lý luận đó là sự “kết hợp tính chất khoa học chặt chẽ và cao độ (đó là đỉnh cao nhất của khoa học xã hội) với tinh thần cách mạng, và kết hợp không phải một cách ngẫu nhiên, không phải chỉ vì người sáng lập ra học thuyết ấy đã kết hợp trong bản thân mình những phẩm chất của nhà bác học và của nhà cách mạng, mà là kết hợp trong chính bản thân lý luận ấy, một sự kết hợp nội tại và khăng khít”¹⁸. Lý luận đó đem lại cho chúng ta khả năng chống chọi với mọi kẻ thù và tiếp tục cuộc đấu tranh cho lẽ phải.

Có thể ở thời kỳ của mình, C.Mác, Ph.Ăngghen và V.I.Lênin chưa bao quát hết sự đa diện của lịch sử, bởi sự vận động, phát triển và tính phong phú của nó. Có rất nhiều điều C.Mác, Ph.Ăngghen và V.I.Lênin chưa được chứng kiến. Chẳng hạn, những thành tựu đồ sộ của khoa học tự nhiên, khoa học công nghệ,

về cách mạng công nghiệp, về internet, về toàn cầu hóa, về sự biến đổi rất sâu sắc của chủ nghĩa tư bản, sự tồn tại thực tế của chế độ xã hội chủ nghĩa, về vai trò lãnh đạo của Đảng cộng sản, về kinh tế thị trường, về văn hóa, văn minh, v.v.. Nhưng cách tiếp cận của chủ nghĩa Mác về lịch sử là khoa học, lôgic, chặt chẽ, đúng đắn và không thể thay thế. Các lý thuyết hiện đại mặc dù có sự giải thích cụ thể hơn về một số khía cạnh trong sự biến đổi của lịch sử, nhưng không thể thay thế được chủ nghĩa Mác.

Thứ ba, những quan niệm coi chủ nghĩa Mác “bỏ rơi” vấn đề con người chỉ là luận điệu của những kẻ vu khống C.Mác và Ph.Ăngghen.

Sự thật là, chủ nghĩa Mác lấy con người làm điểm xuất phát và mục đích hướng tới giải phóng con người. C.Mác từng nói: “Tôi là con người và không có điều gì mang tính người lại xa lạ với tôi”¹⁹.

C.Mác viết: “Những tiền đề xuất phát của chúng tôi không phải là những tiền đề tùy tiện, không phải là giáo điều; đó là những tiền đề hiện thực mà người ta chỉ có thể bỏ qua trong trí tưởng tượng thôi. Đó là những cá nhân hiện thực, là hoạt động của họ và những điều kiện sinh hoạt vật chất của họ, những điều kiện mà họ thấy có sẵn cũng như những điều kiện do hoạt động của chính họ tạo ra. Như vậy, những tiền đề ấy là có thể kiểm nghiệm được bằng con đường kinh nghiệm thuần túy. Tiền đề đầu tiên của toàn bộ lịch sử nhân loại thì dĩ nhiên là sự tồn tại của những cá nhân con người sống”²⁰. Những điều C.Mác và Ph.Ăngghen đề cập đến

đều là cuộc sống của con người trong đó có chính các ông.

Chúng ta còn biết một sự thật là, C.Mác và Ph.Ăngghen đã tận hiến cuộc đời mình cho sự nghiệp đấu tranh giải phóng nhân loại. Các ông cũng có cuộc sống khó khăn, vất vả và cũng trải qua những bất hạnh như cuộc đời của những con người bình thường khác. Khi viết thư cho Ph.Ăngghen, C.Mác viết: “Tôi biết, bản thân anh giờ đây cũng đang trong hoàn cảnh eo hẹp và sự xuất hiện đột ngột của tôi và việc trấn lột anh ở Man-se-xtơ lại càng làm cho tình cảnh của anh khó khăn thêm, chí ít cũng trong tháng này. Tuy vậy, tôi buộc phải đề nghị anh, xem anh có thể kiếm cho tôi ít ra thêm 2 pao xtéc-linh không. Trước khi rời khỏi Luân Đôn tôi có vay 2 p.xt. và đã viết giấy cam kết hoàn trả số tiền đó trước tháng Chạp. Dù thế nào tôi cũng đề nghị anh biên thư ngay cho tôi biết xem điều đó có thể thực hiện được hay không”²¹. Thậm chí, cả cuộc đời mình, các ông đã chịu đựng những đau khổ và bất hạnh. Trong thư gửi cho Ph.Ăngghen, C.Mác viết: “Nhà tôi dĩ nhiên là trở nên hoàn toàn trống vắng và hiu quạnh sau khi cháu trai thân yêu mất, cháu đã làm cho cả nhà sôi động lên, cháu là linh hồn của cả gia đình. Không thể tả được cảnh thiếu cháu đối với chúng tôi sẽ như thế nào. Tôi đã chịu đựng nhiều điều bất hạnh, nhưng bây giờ tôi mới biết đau khổ thực sự là gì”²². Các ông đã không mưu lợi gì cho cá nhân mình trong suốt sự nghiệp ấy. Vậy mà, có những kẻ đã cố tình xuyên tạc, làm vấy bẩn đời tư của các ông.

Thứ tư, những kẻ thù địch, xảo trá đem đôi lập C.Mác với Ph.Ăngghen, nhằm tạo ra sự mâu thuẫn trong cách hiểu về tư tưởng của các ông, hạ thấp vai trò, uy tín, danh dự của các ông.

Sự thật là, C.Mác với Ph.Ăngghen là những người bạn, người đồng chí có sự thấu hiểu, đồng cảm và rất trân trọng nhau. Chưa bao giờ có sự khác biệt nào giữa các ông về tư tưởng và ngay cả cách sống.

Khi viết thư cho Ph.Ăngghen, C.Mác nói: “Mặc dù tất cả những đau khổ khủng khiếp mà chúng tôi chịu đựng trong những ngày này, tôi luôn luôn được nâng đỡ bởi ý nghĩ về anh và về tình bạn của anh và niềm hy vọng rằng hai chúng ta sẽ còn làm được một cái gì đó hợp lý trên cõi đời này”²³. C.Mác viết: “Trước hết tôi rất vui mừng thấy anh (Ph.Ăngghen-TG) thích tập thứ nhất, vì trong vấn đề này chỉ có ý kiến của anh là quan trọng đối với tôi. Vợ tôi rất buồn cười thấy tôi có phần nào nôn nao chờ ý kiến của anh”²⁴.

Mặc dù đã cùng C.Mác xây dựng nên chủ nghĩa Mác, nhưng khi C.Mác mất, Ph.Ăngghen đã khiêm tốn rằng, đó là công lao của C.Mác. Ph.Ăngghen viết: “Gần đây, người ta đã nhiều lần nói đến phần tham gia của tôi trong việc xây dựng học thuyết đó và vì vậy, tôi buộc phải nói vài lời để giải quyết dứt khoát vấn đề. Tôi không thể phủ nhận rằng trước khi cộng tác với Mác và trong 40 năm cộng tác với Mác, tôi đã góp một phần của riêng mình vào việc xây dựng, nhất là vào việc phát triển học thuyết ấy. Nhưng đại bộ phận những tư tưởng chỉ đạo cơ bản, nhất là trong các lĩnh vực kinh tế và lịch sử, và đặc biệt là việc trình bày những tư tưởng ấy thành những công thức chặt chẽ cuối cùng, đều là thuộc về Mác. Phần đóng góp của tôi - không kể có thể ngoại trừ một vài lĩnh vực chuyên môn - thì không có tôi, Mác vẫn có thể làm được. Nhưng điều mà Mác đã làm thì tôi không thể làm được. Mác đứng cao hơn, nhìn xa hơn, rộng hơn và nhanh hơn tất cả chúng tôi. Mác là một thiên tài. Còn chúng tôi may lắm

cũng chỉ là những tài năng thôi. Nếu không có Mác thì lý luận thật khó mà được như ngày nay. Vì vậy, lý luận đó mang tên của Mác là điều chính đáng”²⁵.

Ph.Ăngghen đã dành sự yêu mến và kính trọng sâu sắc với C.Mác. Trong *Lễ an táng Các Mác*, Ph.Ăngghen viết: “Con người đó mất đi là một tổn thất không sao lường hết được đối với giai cấp vô sản đang đấu tranh ở châu Âu và châu Mỹ, đối với khoa học lịch sử. Sau đây, người ta sẽ cảm thấy một nỗi trống trải do cái chết của bậc vĩ nhân ấy gây ra”²⁶. “Ông đã mất đi, hàng triệu người cộng sự cách mạng với ông ở khắp châu Âu và châu Mỹ, từ những hầm mỏ Xi-bia cho đến Ca-li-phoóc-ni-a, đã tôn kính, yêu mến và khóc thương ông, và tôi nữa”²⁷. Quần chúng bị áp bức và bị bóc lột yêu quý ông, vì ông yêu quý họ, bởi ông không chỉ có một khối óc vĩ đại, mà còn có cả một trái tim vĩ đại. Trái tim rộng lượng, hào hiệp với lý tưởng sống cao cả và mạnh mẽ.

Với tâm niệm, người nào mang lại hạnh phúc cho nhiều người nhất thì người ấy mới thực sự

hoàn thiện và vĩ đại, C.Mác đã xây dựng nên một kiểu mẫu của một con người chân chính, luôn hướng tới những giá trị tốt đẹp, bảo vệ lẽ phải và công lý, lên án mạnh mẽ những kẻ dối trá, vô lương tâm với những toan tính và thủ đoạn thấp hèn bằng những lời hứa êm tai nhưng trống rỗng. Trong Lễ an táng C.Mác, Líp-nếch nói: “Đứng ở đây mà nói những lời văn hoa là không đúng chỗ. Vì không ai ghét cay ghét đắng lời nói suông bằng Các Mác. Vì công lao bất tử của Mác cũng là ở chỗ ông đã giải phóng giai cấp vô sản, giải phóng đảng của nhân dân lao động, thoát khỏi những câu nói suông và đem lại cho đảng đó một cơ sở khoa học vững chắc, không gì lay chuyển được. Là một nhà cách mạng của khoa học, nhà cách mạng dựa vào khoa học, Mác đã đạt tới những đỉnh cao nhất của khoa học, để từ đó đi xuống nhân dân và làm cho khoa học trở thành tài sản chung của nhân dân”²⁸.

Tất cả những điều đó khẳng định, bảo vệ C.Mác và Ph.Ăngghen là bảo vệ sự thật và chân lý! ♦

1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 26, 27, 28 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội, 1995, tập 19, tr.497, 501, 497, 430, 501-502, 501-502, 500-501, 497, 497, 496, 496, 499, 501-502, 504.

7, 10, 17 V.I.Lênin: *Toàn tập*, Nxb Tiến bộ, Mát-xcơ-va, 1980, tập 23, tr.1, 39, 49-50.

8, 9 V.I.Lênin: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội, 2005, tập 2, tr.3, 5.

16 V.I.Lênin: *Toàn tập*, Nxb Tiến bộ, Mát-xcơ-va, 1980, tập 26, tr.69.

18 V.I.Lênin: *Sđđ*, tập 1, tr.421.

19 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 30, tr.602.

20 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 3, tr.28-29.

21 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 27, tr.545.

22, 23 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 28, tr.579, 580.

24 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 29, tr.568.

25 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội 1993, tập 21, tr.428.